

Kommentar

Niels Engelsted

Institut for Psykologi, Københavns Universitet

Mere end en fis i en hornlygte

Med artiklen om *Religiøsitetens psykologi* lægger Jan Tønnesvang sig i fin forlængelse af en lang og hæderkronet tradition ved Psykologisk Institut i Århus, nemlig at lade almen psykologi danse med emner, der er religiøse i indhold eller tone. Henrik Poulsens *Guds kærlighed og menneskenes* fra 1993 er blot et af mange eksempler. Af samme grund hersker en kollegial affinitet mellem instituttet og byens klerikale fra bisp til universitetsteologer.

Taget i betragtning at ordet *psykologi* blev opfundet af Luthers protestantiske teologer i 1500-tallet som betegnelse for videnskaben om den menneskelige sjæl, forekommer dette naturligt. Ikke desto mindre er det temmelig usædvanligt. At være videnskabelig vil – også før Comte – netop sige, at løfte erkendelsen ud af religionens primitive og barnlige trosforestillinger. Thomas Hobbes, der grundlagde den videnskabelige psykologi for anden gang i 1600 tallet, rasede imod eksistensen af ånder og engle; og selv Aristoteles 2000 år tidligere afviste sin lærer Platons teofilosofiske lære om udødelige sjæle, der higer mod en ideel oververden. Aristoteles regnes netop som den videnskabelige psykologis første grundlægger, fordi han formåede at lave en naturalistisk (materiel) beskrivelse, der bevarede den ideelle higen (det Tønnesvang kalder intentionalitetsstrukturen) uden at ty til flyvende sjæle. Forestillingerne om sjælen og det religiøse er kort sagt igennem hele historien blevet opfattet som videnskabens *anathema*. At inddrage disse mystiske størrelser i sin videnskabelige tænkning er derfor som at råbe fanden i kirken.

Lad det være sagt med det samme, at Tønnesvang – som de fleste af hans citerede kilder - er meget omhyggelig med at lægge arms afstand mellem det religiøse og psykologien, (ikke noget 'præsteseminarium' her). Faktisk handler artiklen slet ikke om religiøsitetens psykologi men om de religiøses psykologi. Eller snarere om nogle (amerikanske?) religiøses psykologi. Ved hjælp af en avanceret selv-model forsøger Tønnesvang at forklare de to grundmønstre, der synes at tegne sig inden for den religiøse (og kulturelt-politiske) udfoldelse, først og fremmest i USA. (Meget forenklet: Den gode og liberale gud vs. den skrappe og neokonservative gud). Dette er særdeles betimeligt, for der synes faktisk sociologisk at tegne sig sådanne to kulturelle mønstre, der sammenfatter forskellige og meget umage holdninger.¹ Det er klart, at sådanne mønstre er en udfordring for psykologien at belyse. Tønnesvang fører de to mønstre tilbage til henholdsvis '*overskudselvet*' og '*underskudselvet*'.

¹ Se f.eks. George Lakoff (2004): *don't think of an elephant!*, s. 7-14.

Det er der nogen, der ikke vil synes om (det minder lidt om Adorno & al's klassiske *The Authoritarian Personality*), men mig forekommer analysen både relevant, tankevækkende og plausibel, og en demonstration af hvor god Tønnesvangs selv-model er. Og i virkeligheden er det måske netop det, som han vil efterprøve gennem en prøvekørsel med et aktuelt fænomen som input.

Men hvis den religiøse strømning blot er en ydre anledning, så er det alligevel stærke kræfter at slippe løs. Uanset hvor meget man presser læberne sammen, så har man lukket fanden ind i kirken. Hvad nu hvis psykologi i virkeligheden har langt mere med religiøsitet at gøre end det er politisk korrekt at mene? Uagtet hvor uintenderet det måtte være, er det denne mulighed, som Tønnesvangs artikel lader ane.

Det er det, som denne kommentar skal handle om. Vi skal forfølge den mulighed, at årsagen til psykologiens *enestående* teoretiske fragmentation og kaos og mangel på progression er, at den har afskåret sig fra sjælen som teoretisk forankringspunkt. Vi har kognitionspsykologi, motivationspsykologi, adfærdspsykologi, emotionspsykologi, dybdepsykologi, trækpsykologi og så videre og så videre, men den *enhed*, der skulle holde det hele sammen, har vi ikke, og derfor flyver alle disse 'psykologier' rundt som grene revet af et træ, og vi må sige med Zeno Pylyshyn, at "at least part of the reason that psychology is hard is that we don't have a good idea of what it's about – what it is science of."²

I den situation er der næppe nogen større skade sket ved at forsøge sig med sjælen. Og det var faktisk, hvad Wundt og hans fæller gjorde, da de i 1870'erne grundlagde den videnskabelige psykologi *for tredje gang*. Ebbinghaus definerer hvad psykologi er videnskaben om på denne måde i 1902: "Träger und Grundlagen alles psychischen Lebens sind eine besondere einheitliche, einfache und selbständige Wesen, *die Seele*."

Mente han det virkelig bogstaveligt, eller var det en metafor? Sikkert det sidste, men hvad er egentlig en metafor, når det kommer til stykket? Selvfølgelig holdt det ikke. Efterhånden som knopskydningen af nye psykologiske skoler og retninger begravede den oprindelige bevidsthedspsykologi, blev al tale om sjæl saneret ud af psykologien. Også al *enhed*. Heller ikke tredje gang var lykkens gang, eller som Koch siger i sin statusrapport ved 100-års jubilæet: "Current psychology is much like a jumbled 'hidden-figure' puzzle that contains no figure."³

Historisk set er der fire psykologier (her med et indskudt mellemspil).

- I. Den førvidenskabelige (og forhistoriske) sjælepsykologi, kolporteret af religionerne og af den Platoniske filosofi. Centralt er her den immaterielle sjæl, der fanget i kroppen ideelt higer mod det hinsides. (Uden for det

² Pylyshyn, Z.W. (1987): What's in a mind?, *Synthese* 70, s. 97.

³ Koch, S. & D.E. Leary (1992): *A Century of Psychology as Science*, 1992, s. 2.

videnskabelige samfund er det stadig – i en rig variation af kulturelle iklædninger - den altdominerende teori).

- II. Den Aristoteliske videnskabelige psykologi, der bevarer den higende enhed eller intentionalitetsstruktur, men afviser adskillelsen mellem stof og ånd og dermed den førvidenskabelige forestilling om sjælen. (Teleologi, men ikke teologi).
- III. Den mekaniske og empiristiske psykologi grundlagt af Hobbes. Den bygger (korrekt) på den moderne fysik fra Galilei. Da denne fysik (korrekt) udelukker teleologisk higen, udelukkes det også af psykologien, der i stedet baseres på stimulus og respons og en funktionel *Ersatz*-intentionalitet baseret på homeostatisk 'drifter'.

Mellemspil. Efter Galilei opstår et kæmpeproblem. Videnskaben kan ikke komme uden om fysikken, men hverken hverdagserfaringen eller psykologien kan komme uden om intentionaliteten som et empirisk faktum, og dog kan den ikke finde en plads i fysikken. (Det psyko-fysiske problem). Dette fører til en 200 år lang diskussion, som kaldes den klassiske filosofi. De principielle positioner var disse:

Man kan udnævne intentionaliteten til en illusion (Hobbes); eller modsat 2) udnævne den fysiske verden til en illusion (Berkeley). Eller eventuelt 3) man kan sætte spørgsmålstegn ved begge verdener (Hume). Man kan 4) dele sol og vind lige ved at give dem hver en verden (Descartes); eventuelt – for at slippe for vekselvirkningsproblemet - 5) hver sin side af en mønt (Spinoza). Man kan 6) indkapsle intentionalitetens verden i den fysiske verden (Locke). eller modsat 7) indkapsle den fysiske verden i intentionalitetens verden (Kant).

De to sidste har overlevet som de principielle (epistemologiske) positioner, men begge er isoleret set svært videnskabeligt problematiske. Lockes sensoriske kapsel (der er intet i sindet, der ikke først var i sanserne) kan ikke sætte Kants 'anskuelsesformer' – tid, rum, objekt, kausalitet og den slags – dvs. selve den fænomenologiske verdens struktur, der derfor må være *førsanseligt* (apriorisk) sat som *vores* verdens epistemiske konstitution (der er intet i det sansende sind, der ikke forlods er således konstitueret). Men hvis dette er den yderste horisont, hvordan kan man så have en psykologi byggende på fysik? Ja, det kan man vist ikke. Psykologi som empirisk videnskab er derfor umulig, sagde Kant, og stoppede dermed den videnskabelige psykologis udvikling i mere end et halvt århundrede.

- IV. Den nuværende videnskabelige psykologi grundlagt af Wundt. Den foregav i udgangspunktet at belyse de filosofiske problemer ved hjælp af

naturvidenskabens eksperimentelle metode⁴ (derfor Wundts *Psyko-Fysiske Laboratorium*), men var i realiteten en udmelding af den umulige filosofiske diskussion (og dermed også af det teoretisk forpligtende).⁵ I stedet skulle adoptionen af naturvidenskabelige metoder borge for fagets videnskabelighed. Det har pragmatisk set været en kæmpesucces. Men selvfølgelig også en opskrift på psykologiens *teoretiske* krise.

Man kan se Ebbinghaus skamløse reference til sjælen som et udtryk for den nye psykologis pragmatisme (skidt med hvad det betyder, bare det virker – eller som grundlæggeren af den anvendte psykologi, Hugo Münsterberg, sagde: Det er “more natural to drink the water than to analyze it in the laboratory.”⁶) Før vi lader forargelsen løbe af med os, er det imidlertid værd at overveje om forestillingen om sjælen i grunden er så dårlig - videnskabeligt set.

Koldsindigt betragtet kan sjælen kaldes den måske bedste psykologiske teoridannelse vi overhovedet har haft (og måske *tacitly* stadig har). I hvert fald lever den op til stort set alle kravene til en god teori: 1) enkel; 2) funderet på empiriske kendsgerninger og simple deduktioner fra sådanne kendsgerninger; 3) konsistent; 4) intelligibel; 5) naturalistisk.

Forestillingen begynder formentlig en gang i forhistorien med den særdeles naturalistiske observation, at man holder op med at ånde, når man dør (opgiver ånden). Ånd (*psyche, anima, og spiritus* betyder alle oprindeligt ånde) synes altså at være det livgivende princip. Når man dør, går man i opløsning, det synes altså også at være det som holder os sammen og giver os retning. Man kan således med Kohut kalde sjælen ”en basis for vores følelse af at være et uafhængigt center for initiativ og perception, integreret med vores mest centrale ambitioner og idealer og med vores oplevelse af at krop og psyke danner en enhed i tid og rum.” Eksistensen af en sådan basis er evident understøttet af næsten endeløs empiri. Skulle det så bero på en særlig substans? Ja, noget skal det jo bero på, og det mest nærliggende ud fra en materialistisk og naturalistisk tankegang er selvfølgelig en substans.

Læg mærke til, at afvisningen af en særlig sjælesubstans ikke er empirisk men *teoretisk* begrundet – først fremført af Aristoteles. Det samme gælder afvisningen af den forestilling, at sjælen kan forlade kroppen og leve sit eget liv. Hvis empiri (og simple empiriske deduktioner) alene skulle bestemme, så ville f.eks. vores empiriske drømmeerfaringer (og andre) være det afgørende bevis for at sjælen kunne forlade

⁴ Uagtet hvad Kant havde sagt, havde sansefysiologerne med Helmholtz i spidsen vist, at man med mening kunne undersøge psykologisk sanseerfaring eksperimentelt, og Fechner havde vist, at resultaterne kunne matematiseres som i fysikken.

⁵ Sigende skiftede *Psyko-Fysisk Laboratorium* i København under Rubin navn til *Psykologisk Laboratorium* og undsagde al teori som frugtesløs spekulation.

⁶ Citeret fra D. Hothersall (2004): *History of Psychology* (4. ed.), s. 163.

kroppen og bevæge sig andre steder hen i tid og rum. Sjælen er simpelthen en fremragende *empirisk* teori.

Det er den selvfølgelig kun fordi den faktisk formår at holde meningsfuldt sammen på en masse forskellige erfaringer. I den forstand er det en psykologi, som har tjent mennesket på fortrinlig vis fra tidligste tider, og intet bedre har endnu kunnet erstatte den som den enhed, som vores følelse af sammenhæng og retning refereres til. Måske er den ikke, som man engang troede, "*the Candle in the Dark Lanthorn*", men den er heller ikke en fis i en hornlygte. Hvis vi mistede den, måtte vi simpelthen genopfinde den.

Og det er selvfølgelig, hvad psykologien har gjort. Efter at det blev flovt at tale om sjælen, gav man den bare et andet navn. Man kaldte den *selvet*. (Kohut-citatet oven for handler om selvet, ikke om sjælen;⁷ omvendt kunne Ebbinghaus-citatet lige så godt have handlet om selvet.) *Selv-psykologiens* store fortjeneste er simpelthen, at den har genindvundet sjæle-paradigmet for psykologien, og gjort det muligt at tale om, beskrive, undersøge og systematisere helt grundlæggende psykologiske karaktertræk, som kognitionspsykologien, motivationspsykologien og indlæringspsykologien aldrig rigtigt kan nå.

Ingen demonstrerer i dag bedre, hvor frugtbart det kan være, end Jan Tønnesvang, der synes at være kommet længere end de fleste i forståelse og originalitet. Bygget op omkring den grundlæggende intentionalitetsstruktur (her kaldet *intentio-intentum* efter Bertelsen) og struktureret som et firkløver over fire essentielle *intentio*-positioner udfolder han i artiklen en dynamisk model af selvet, der ikke kan andet end imponere. Både med sin enkelthed og elaboration, sin evne til at sammenbinde vitale psykologiske forhold, og sin evne til at række videre ud i psykologiens brogede landskab – i artiklen indsigtfuldt til tilknytningsteorien. Tak for det.

Selvet er en god substitut for sjælen, men ligesom det deler sjælens dyder, deler det også dens problem. Empirisk set har sjælen ingen problemer, problemet er teoretisk. Det synes at være *umuligt* at grunde den i det naturvidenskabelige verdensbillede, og det er efter Galilei og Darwin et uomgængeligt *teoretisk* krav til en videnskabelig psykologi. Det er stadig den intentionale og ideale rettethed, der optræder som et mysterium. Og interessant nok er det de samme transcendentale træk, der kendetegner *den religiøse tro*, når vi har skrælles de kulturbestemte variationer og detaljer af. Allport skriver: "Some idea of the end is always bound into the act itself. It is this inseparability of the idea of the end from the course of the striving that we call faith."⁸ Det er meget præcist. Men hvordan kommer noget sådant ind i den fysiske verden? Psykologer kan ikke fordrage filosoffer, men vi skylder i det mindste Hume og de andre at acceptere, at det ikke kan ske ved den empiristiske psykologis stimulus og respons og associativ indlæring. Det må findes allerede inden

⁷ Tønnesvangs artikel s. 14.

⁸ Ibid. s. 19.

det kommer ind i Lockes sind; det må som Kant insisterer være førsanseligt eller oversanseligt konstitueret. Men hvordan kan noget sådant overhovedet anbringes i den fysiske verden?

I virkeligheden stirrer løsningen os lige i synet, vi kan bare ikke se den, fordi uomgængelige sandheder drilsk skygger for den. Psykologi handler *altid* om individer, og individer er *altid* centrum i deres livsverden. Det svarer til, at vi hver især fænomenologisk oplever og fysiologisk optræder som en enhed, der er midtpunkt i en verden (herfra vor verden går). Intet af dette kan der sættes spørgsmålstegn ved. Men netop dette sande udgangspunkt, som den empiristiske psykologi (inklusive Kant) har gjort til sit teoretiske grundlag, udelukker intentionalitetsproblemetets løsning.

Egentlig burde Kant have opdaget det. Da han vendte vrangen ud af Lockes kapsel og gjorde anskuelsesformerne til verdens aprioriske epistemiske struktur, kaldte han det selvbevidst for sin Kopernikanske Revolution. En sådan betydning kan man godt begrunde, men Kant glemte, at Kopernikus faktisk tog fejl – (Ptolemæus teoretiske model gjorde faktisk bedre rede for de empiriske astronomiske observationer). Først da Kepler havde korrigeret Kopernikus, faldt tingene på plads. Det Kepler viste var, at Solen ikke er det midtpunkt, hvorm planeterne cirkler, men det ene af to centre i en elliptisk omløbsbane.

Sådan også her. Psykologiens naturlige enhed er *ikke* en cirkel med individet som midtpunkt, det er en ellipse, hvor individet er *det ene* af to centre. En sådan to-center model er netop, hvad intentionalitetsstrukturen fordrer: Et subjekt eller en agent i det ene center (intentio) og et efterstræbt objekt i det andet center (intentum).

Foretager man en sådan Keplersk korrektion af den naturlige enhed, så er intentionalitetsstrukturen umiddelbart og problemløst anbringelig i naturvidenskabens verden. Kort fortalt, ingen levende organisme kan (jvf. termodynamikkens anden hovedsætning) være naturligt eksisterende uden en energikilde – ingen planter uden lys, ingen dyr uden føde. Den *naturlige* enhed i den levende verden må derfor netop være elliptisk: organismen OG dens energikilde. Enheden er dynamisk, dvs. udfolder sig i tid; hos dyret også i rum, når det bestandigt må søge (intentio) efter fødeobjekter som sin eksistensbetingelse (intentum). Som jeg har argumenteret for andetsteds,⁹ er det logikken i denne animale udfoldelse, der er italesat i det psykologiske sprog (både hverdagsprog og teoretisk sprog), og derfor slet og ret *det psykologiske* – det som psykologien er videnskaben om.

Denne naturalisering inviterer intet ind, som ikke allerede findes på naturvidenskabens hylder, og viser således, hvor ”tro, håb og kærlighed” hører til i en gennemført naturalistisk beskrivelse. Det er ikke så dårligt, men heller ikke mere end en korrelation, for hvordan skal man overhovedet forstå sådanne *ideale* strukturer i en materiel verden? Skal vi alligevel tilbage til Platon?

⁹ Første gang i ‘What is the psyche and how did it get into the world’, i Engelsted, N., L. Hem & J. Mammen (eds.) (1989): *Essays in general psychology*, s. 13-48.

Hvis vi skal, er det imidlertid et problem, som vi deler med fysikerne, der i det matematiske objekt har en ligeså gådefuld ideal størrelse. Den moderne fysiks enestående succes beror ene alene på, at den fysiske verden følger objektive matematiske love. Men hvad er disse matematiske love? Det er noget, man abstrakt kan analysere sig frem til og derfor ikke i sig selv noget fysisk. Men det er heller ikke bare et subjektivt produkt af sindets processer, som empiristen John Stuart Mill hævdede.¹⁰ Som fysikeren Roger Penrose siger: "Mathematical existence is different not only from physical existence but also from an existence that is assigned by our mental perceptions."¹¹ Tilbage er kun Platoniske idealiteter,¹² og de er ikke af denne verden. Penrose: "The mathematical forms of Plato's world clearly do not have the same kind of existence as do ordinary physical objects...They do not have spatial locations; nor do they exist in time."¹³

Intentionalitetens idealitet er rettet mod et fremtidigt mål, udfolder sig derfor som eksistens i tid og rum, og er, som alt, der har med fremtiden at gøre, underkastet begivenhedernes kontingens. Dette strider klart mod matematikkens tids- og stedsløse objektivitet – og dens spejling i fysikkens evige og ufravigelige love. Er der monstro to forskellige slags idealitet?

Det er der nok, og Penrose bringer os selv på sporet. I hvert fald er der et matematisk objekt, der volder ham store kvababelser: *The Axiom of Choice*, (der frit oversat betyder, at en kanin kan finde og spise én gulerod fra gulerodsbedet, ét salatblad fra salatbedet, og én agurk fra agurkebedet.) Penrose siger: "It is not altogether uncontroversial that the axiom of choice should be accepted as something that is universally valid...The trouble with this axiom is that it is a pure 'existence' assertion, without any hint of a rule."¹⁴ Det er rigtigt, *eksistens* her har karakter af handling snarere end regel, Penrose kalder axiomet 'subjektivt', og hælder til den mening, at det ikke hører hjemme i Platons objektive verden. (Det er selvfølgelig lidt uretfærdigt over for Platon, for Platons *sjæl* har jo netop den subjektive og intentionelle kvalitet, der synes at klæbe til *The Axiom of Choice*.)

Så måske svarer der en idealitet til fysikken (den objektive matematik) og en anden idealitet til psykologien (det 'subjektive' *Axiom of Choice*). Men det er jo

¹⁰ Sådanne psykologiske forklaringer er siden Frege og Husserl blevet kaldt psykologisme. Hvis man indser, at der er en afgørende forskel på 1) at *forklare psykologisk* og 2) at *forklare det psykologiske*, så indser man også, at psykologisme kan være et problem i psykologien. Selvfølgelig skal man den anvendte psykologi forklare en masse ting psykologisk, men den teoretiske psykologi må *ikke* forklare det psykologiske psykologisk. Det er i princippet det, som empirismen efter Locke har gjort, og det som moderne empirister efter Quine (mod Kant) insisterer på ('Epistemologien er bare et kapitel i psykologien'.)

¹¹ Roger Penrose (2004): *The Road to Reality*, s. 17.

¹² Platons filosofi forstås bedst som en generalisering af det matematiske objekts stoffløse og eviggyldige idealitet - med sjælen som siamesisk tvilling).

¹³ Penrose, op. cit., s. 17.

¹⁴ Penrose, op. cit., s. 366.

netop, hvad Jens Mammen har argumenteret så elegant for i sit forskningsarbejde, der udbygger The Axiom of Choice.¹⁵ Så måske er vi tættere på at forstå *det psykologiske*, end vi almindeligvis går og tror.

Det, jeg her har forsøgt at vise, er, at psykologien ikke behøver at være fanget i sin teoretiske hjælpeløshed, at der fører en teoretisk vej frem til det helt grundlæggende spørgsmål om det psykologiskes og det intentionales natur, og at denne vej er fuldt foreneligt med en naturvidenskabelig beskrivelse af verden. *Men også, at man på denne vej kommer til at slå følge med både sjælen og det religiøse.* Der er meget i konkret religiøsitet, der kalder på en *psykologisk* forklaring – som Freuds, Allports og Tønnesvangs. Men der er også en dybere sammenhæng mellem religiøsitet og psykologi. Det skylder man måske lige at gøre opmærksom på.

Referencer

- Engelsted, N. (1989): What is the psyche and how did it get into the world, i Engelsted, N., L. Hem & J. Mammen (eds.): *Essays in general psychology*, s. 13-48.
- Hothersall, D. (2004): *History of Psychology* (4. ed.), s. 163
- Lakoff, G. (2004): *don't think of an elephant!*, s. 7-14
- Koch, S. & D.E. Leary (1992): *A Century of Psychology as Science*, 1992, s. 2.
- Mammen, J (1983): *Den menneskelige sans. Et essay om psykologiens genstandsområde*,
- Mammen J. & N. Engelsted (2000): *Psykens Topologi*, Psykologisk Skriftserie, Psykologisk Institut, vol. 25, nr. 1.
- Pylyshyn, Z.W. (1987): What's in a mind?, *Synthese* 70, s. 97.
- Penrose, R. (2004): *The Road to Reality*, s. 17

¹⁵ Se Mammen, J (1983): *Den menneskelige sans. Et essay om psykologiens genstandsområde*, og for en populær indføring Mammen J. & N. Engelsted (2000): *Psykens Topologi*, Psykologisk Skriftserie, Psykologisk Institut, vol. 25, nr. 1.